

A. KLARKIN ROMANLARINDA UTOPIYA VƏ DİSTOPIYANIN ELEMENTLƏRİ

Fantastik əsərlərində utopiya və distopiya janrlarından istifadə edən yazıçılar və filosoflar yaşadıkları və ya yaşamaq arzusunda olduqları dünyanın bu janrlarda əksini tapan sistemlərinin və cəmiyyətlərinin qurulmasında tələb olunan şərtləri və qüsurlu ictimai-siyasi qaydaları təsvir edərək oxucuların diqqət və düşüncəsini ciddi mətləblərə yönəldirlər. Sagentin sözlərilə desək bu kimi əsərlər "insan qruplarının həyatlarını necə təşkil etmələri ilə nəticələnən xəyallar və ya kabuslar", sosial yuxu alətləridir. Utopiya janrı hər hansı bir cəmiyyətdə onun əksinə olaraq inkişaf edəcək elementləri, davamlı sosial qarşıdurma, qəza, faciə kimi fəlakətləri aradan qaldırmağı hədəfləyir. Bu istəyin yerinə yetirilməsi, cəmiyyəti daha ziddiyətli və ya qaranlıq bir dönüşə istiqamətləndirib uçuruma aparması janrla bağlı akademik araşdırmalarda ən çox müzakirə olunan məsələyə çevrilmişdir.

Yanlış elmi fərziyyələr hətta müəyyən müddətdə beyinlərə hakim kəsilməyə nail olsalar da, onların təsir dairəsi son dərəcə məhduddur. İctimai həyatda isə eksperimentdə təsdiq olunmadıqlarına görə ya ümumiyyətlə mövcud deyillər, ya da minimal əhəmiyyət kəsb edirlər. Halbuki, bütün utopik proyektlərin həyata keçirilməsi prosesi daim bu və ya digər dərəcədə müəyyən dövr ərzində təşəkkül tapmış adət və ənənələrin, dəyərlərin ləğvi, ən azı isə nizamın pozulması ilə bağlı olduğuna görə riskli xarakter daşıyır. Bu utopik proyektlərin ictimai həyatı köklü şəkildə dəyişdirmək iddiasının nəticəsi kimi meydana gəlir. Utopik konsepsiya cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini dəyişdirməyi nəzərdə tutduğu üçün gerçəkləşmə prosesində onun nöqsanlı tərəfləri və cəhətləri, çox vaxt nəzərə çarpmayan nəzəri çatışmazlıqları cəmiyyətin həyatına, insanın düşüncə, dünyagörüş və dünyaduyum tərzinə həddindən artıq ağır zərbələr vura bilər. XX əsrdə utopiya tezliklə silinəcək dünyada anlam axtaran bir konsepsiya olaraq problemlə, əsrin xaotik dönüşünə uyğun sosial və mənəvi qarşıdurmalarla zəngin idi. Minillik nəşrlərin bir çoxu utopiyanın insan təbiətinə qarşı təhlükə yaratdığını təsbit edərək bu mövzuları təkrarladı.

İngilis alimi L.Memford utopiya anlayışının konkretləşdirməyə çalışaraq deyirdi ki, utopik düşüncə tərzini birtərəfliyin, ayrışdırıcı, əyalətçiliyin əksi olan bir şeydir. Utopik metoddan istifadə edərək dünyanı dəyişdirməyə, daha kamil və xoşbəxt insan yaratmağa çalışanlar həyata toplum şəklində baxmalı və hər şeyi bütövlükdə görməli idilər. Onlar həyatı təsadüfi şəkildə birləşmiş, necə gəldi yan-yanı düzülmiş keyfiyyətlərin xəritəsi yox, üzvi vəhdətə malik sistem hesab edirlər. Utopiya da bu sistemin tərkib hissələri arasında mövcud olan tarazlığı qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir. [6,s.103-106]

Utopik idealların tarixən sübut edilmiş distopik nəticələrinin tənqidi Artur Ç. Klarkın "Uşaqlıq dövrünün sonu", "Şəhər və ulduzlar" romanlarında rast gəlinir. Bu əsərlər ingilis fantastika romanının soyuq müharibə dövrünü oxucuya çatdıran ən bariz nümunələridir. Adı çəkilən romanlar "azadlıq və xoşbəxtlik" görünüşü altında ideal idarəetmə formasına nail olmaq üçün təslim, nizam-intizam, güc və nəzarət ilə idarə olunan sistemlər quran və saxlayan utopik dövlətlərin totalitar olduğunu göstərir. İnsanlar və ya yadplanetlilər tərəfindən yaradılmış utopiyalar sonda distopik vəziyyətə düşürlər, bununla da utopiyaların meydana gəlməsinə səbəb olan distopik şərtləri ifşa edirlər. Klark soyuq müharibə fonunda daha yaxşı bir dünyanın və ya daha yaxşı bir gələcəyin mümkün olacağını önə çəkmir, lakin fantastik romanları zəmnində müəyyən bir mövzunu tənqidi çərçivəyə salır. Müəllifin romanlarının utopiya və distopiya analizinə özünəməxsus yanaşmaları var. Klark Qızıl Dövrün mövcudluğunun apokaliptik olaraq bitməsinə, onun yerində mütləq bir distopiya olmadığını təsvir edərkən fərqli bir mənzərə yaradır- bəşəriyyət sona çatsa da uşaqlar fərqli bir formada olsa belə yaşayırlar. Beləliklə, bu əsərlərin daha dərinə təhlili zamanı distopiya dünyalarında ortaya çıxaran utopik idealların soyuq müharibə dövrünün elmi fantastika povestlərində əsas diqqəti çəkən siyasi mesaj olduğu iddia edilir.

Distopiya heç vaxt indiki zaman nöqtəyi-nəzərdən sabitlənmə bilməz, çünki mövcud dərəcədə gələcəyin ölçüsündə var. Fərd istəklərinin yerinə yetirilməsindən heç vaxt məmnun qalmadığı üçün, ümumilikdə dünyanın inqilabi bir konfigurasiyasını tələb edir. Utopiyaların daha yaxşı bir həyat arzusu olması mütləq bunun hamı üçün daha yaxşı bir dünya olacağı anlamına gəlmir. Utopik ümid və ya həsrət özünəməxsus kollektiv xarakter daşıyır və fərdlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur (Fridman 63-64). Əslində məhdudiyyətlər önə qoyulanda və xüsusi orqanlar tərəfindən idarə edildikdə "daha yaxşı" insanların azadlıqdan məhrum edilməsi və müqavimətin hakimiyyətin nəzarəti altında olması arzuolunmaz bir gerçəkliyə çevrilir (Levitas 3-10). Levitasın bu fikirlərinə sübut kimi "Uşaqlıq dövrünün sonu"ndakı xaosun bəzi tədbirlərlə aradan qaldırılmasına çalışılır, harmoniyanın ölkəyə gətirilməsini hədəflənir və ya "Şəhər və ulduzlar"da insanlar cəmiyyətə nizam gətirmək üçün təsnif edilir. Lakin bunların hər ikisində insanların həyatından, yaşam tərzindən, hissələrindən və istəklərindən asılı olmayaraq elm adamlarının və hökumətin əsas qayğısı insanların həyatının daha yaxşı olmasını təmin etməkdir.

Distopiyayı (neqativ utopiyayı) utopiya ilə (pozitiv utopiya) yaxınlaşdırın əsas cəhət onların dünyanı görmə üsullarının üst-üstə düşməsidir. Hər iki halda gözlərimiz qarşısında iki rəngdən- ağdan və qaradan ibarət dünya durur. Lakin əgər utopistlər üçün bu iki rəngin qarşıdurması sinxron planda vahid məkanın müxtəlif nöqtələrində baş verirsə, antiutopistlər üçün ağ ilə qaranın üz-üzə gəlməsi diaxron planda zamanın müxtəlif məqamlarında həyata keçir: bu o deməkdir ki, utopist sənətkar öz mükəmməl, ideal ağ ada ölkəsini qeyri mükəmməl idealdan çox uzaq-qara dünyanın əhatəsində yaradırdı və onlar eyni zamanda mövcud idilər.

Antiutopist bədii nümunələrdə ağ ilə qara məkanda yox, zamanda bir-birlərindən aralı düşmüşlər: ağ keçmişdə qalmış, gara isə indiki zamanda mövcuddur.

Bu məqamla bağlı utopiya və distopiya arasında mövcud olan bir fərqi də vurğulamaq lazımdır; utopiyada ideal dünya ilə real dünya mütləq şəkildə bir-birinə qarşı qoyulmuşdur. Distopiyada isə qeyri-ideal dünya real dünyanın içərsində mövcud olan müəyyən meyillərin nəticəsi kimi meydana gəlir. Beləliklə, utopik dünya qapalı, antiutopik dünya açıqdır. Utopik dünya məhduddur və öz sərhədlərində qalmağa meyillidir. Antiutopik dünya eksponsiyaya meyillidir və son nəticə etibarilə bütün dünyanı ehtiva etməyə çalışır.

A. Klarkın romanlarında distopiyanın toxumları artıq icmaların utopik birləşmələrində əkilmişdir və distopiya bitməmişdən əvvəl də kabuslu, totalitar yerlər idi. Tanrıçanın suveren gücü və Qızıl dövrün suveren olmayan intizam gücü hər ikisi nəzarət məqsədi daşıyır. Bədənlərə və ağıllara tətbiq olunan, görünən və ya görünməyən cəza və nəzarət vasitəsilə, utopik dövlətin təşkili idarələrə əsaslanan bir güc şəbəkəsini təqdim edir, eyni zamanda şəxsiyyətlərin idarə olunma normaları, rolları da qurumların formalaşmasında əks olunur. Müvafiq olaraq, hər hansı bir ideal sistem nizam-intizam, nəzarət və gücü əhatə edərək mövcud bir formanın təməlinə qurulur. Sagentin qeyd etdiyi kimi, "utopiya, bir cəmiyyətin arzusunda olduğu şeyi reallaşdırmaq istədikdə geri çəkilməsinin ölçüsüdür" ("Utopian Traditions")

Klark qüsurları, real dünya cəmiyyətlərini, sosial quruluşları və sosial narahatlıqları göstərmək üçün utopiya və distopiya ənənəsinə əməl edir. Yazıçı həyatımızdakı lokallaşdırılmış sistemlər, fərdlərə tətbiq edilən güc üsulları və mümkün apokaliptik gələcək haqqında danışır. Standartlaşdırma, təsnifat və fərdiliyin olmaması hələ də ön plana çıxır. İctimai və siyasi gündəm bir məzlum çərçivəni təsvir etməyə davam etdikcə, uydurma səhnə nikbin bir ton ala bilməyəcəkdir. Buna görə də, distopik cəmiyyətlər, T. Mor, T. Campanella, Y. Zamyatin, O. Haksli, C. Oruel və ya A. Klarkın əsərlərində də göstəriləyi kimi bu cəmiyyətdə yaşayan insanlardan və onları idarə edən rəhbər orqanlardan asılıdır. M. Fokauldianın əsərlərində utopya, distopiya və siyasət arasındakı əlaqə intizam mexanizmlərinə çevrilən utopizmin təhlükələri ilə birlikdə görünür. Buna görə, M. Fokauldianı oxuyan zaman, utopiyanı idealizm maskası altındakı distopiya kimi görmək olar. Hər bir utopiyanın içində həmişə qaranlıq bir toxum var, distopiya güc və ya təkamül yolu ilə həmişə özünü ortaya qoyur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Kleysin qeyd etdiyi kimi, "böyük Avropa imperatorları öz qurduqları imperiyalarında utopiyaçıydılar"—onlar milli və şəxsi şöhrətləri haqqında hədsiz xəyallar qurur, bu xəyallara tabe olmaq istəməyənlərin şiddət və sürətlə etdikləri təbliğata isə distopiya deyirdilər.

Antiutopiya ilə utopiya arasında ən əsas, aparıcı, həllolunmaz antaqonist xarakterli ziddiyyət utopiyanın məhz kamilliklə bağlı durğunluğunun nəticəsidir.

Bu nöqtəyi nəzərdən utopiya antiutopiya münasibətlərindəki fərqi görməmək və dəyərləndirməmək olmaz; bu iki ədəbi-bədii janr arasında qarşılıqlı inkar pafosu höküm sürür.

Antiutopist bir qayda olaraq öz utopist rəqiblərinin konsepsiyasından irəli gələn praktiki baxışlarını əyani şəkildə nümayiş etdirməyi və bununla da onların əsassızlığını sübuta yetirməyə cəhd göstərir. Əlbəttə ki, antiutopistin tənqid etdiyi konsepsiyaya mənfi münasibəti onun mövqeyində öz əksini tapır. Lakin oxucunu inandırmaq üçün o, maksimum obyektiv mövqə tutmalı, böhtan taktikasından imtina etməli, təhlil süzgecindən keçirdiyi konsepsiyanın ikinci dərəcəli əlamətlərini yox, əsas, səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmalıdır. Bu halda utopiya ilə antiutopiya arasında güzgüvari münasibət yaranır; utopist də, antiutopist də eyni gerçəkliyi eyni şəkildə görür. Sadəcə əgər birinci hər şeyi müsbət dəyərləndirirsə, ikincinin bütün ünsürlərə münasibəti mənfidir.

Antiutopist cəmiyyətin müasir durumunu təqdir etməklə yanaşı gələcəkdə gerçəkləşəcəyi halda bəşər nəslinə qarşı yönələcək qorxunc bir qüvvə olan konsepsiyanın məhz indiki durumun daxilində rüseyim şəklində mövcud olması faktından çıxış etməlidir. Deməli, antiutopistin indiki duruma münasibəti birmənalı deyil, bir qayda olaraq ziddiyyətli xarakter daşıyır: bir tərəfdən ictimai qurumlar kimi mövcud cəmiyyət də kamil deyil, əks təqdirdə utopist konsepsiyaların yarıması üçün zəmin yaratmazdı, digər tərəfdən çağdaş durumu hər vəchlə qoruyub saxlamaq lazımdır, çünki əgər bu durumun daxilində müəyyən ictimai meyillərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmış utopist konsepsiyalar gerçəkləşsələr, bəşər nəslini dəhşətli aqibət gözləyər. Deməli, antiutopistin mövcud qurluşa münasibəti ikilidir-eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfidir. Konsepsiyanın gerçəkləşməsi nəticəsində formalaşacaq quruma onun münasibəti birmənalı şəkildə mənfidir və burada heç bir çalardan söhbət gedə bilməz. Deməli, antiutopiyanın hədəfi hər zaman utopiya yox, gerçəklik olmuşdur. Sosial gerçəklik son dərəcə ziddiyyətli, mürəkkəb münasibətlər sistemi olduğuna görə antiutopiyanın mövcud ictimai münasibətlər sistemində reaksiyasını birmənalı şəkildə şərh etmək və dəyərləndirmək son dərəcə çətindir. Əgər biz antiutopiyaya da utopiyalar üçün səciyyəvi olan idealın və gerçəkliyin qarşıdurmasını şamil etsəydik, problemin mürəkkəbliyini və ziddiyyətli xarakterini nəzərə almamış olardıq. Gələcəkdə bəşər nəslini gözləyən qorxunc fəlakətləri öz içərsində bəsləyib yetişdirən gerçəkliyin özü də dolayısı ilə antiutopiyanın tənqid hədəfidir. Deməli, antiutopiyada gerçəklik də, utopiya da heç vaxt birbaşa ifadə olunmayan, hüdudları müəyyən olmayan, çox vaxt ciddi cəhdlə gizlədən və elmi ədəbiyyatda aramsız və nəticəsiz diskusiyalara səbəb olan ideal naminə tənqid olunur. Ədəbiyyatçılar öz üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirirlər, onlar bu hadisələri və nəticələri göstərir, düzgün seçim etmək isə insanlara qalır. "Texnikanın inkişafı insanları tənhaləşdirir, özgələşdirir, bir-birilərinə qarşı ehtinasız edir. Lakin insan bunun da qarşısını ala bilər, çünki o Allahın yaratdığı ən ali varlıqdır." (Corfield 264)

Ədəbiyyat :

1. Claeys, Gregory, *Searching for Utopia: The History of an Idea*. New York: Thames Hudson, 2011. Print.
2. Eds. Roland Schaer, Gregory Claeys, and Lyman Tower Sargent. "Utopian Traditions: Themes and Variations." *Utopia: The Search for the Ideal Society in the Western World*. New York: Oxford, 2000. Print
3. Freedman, Carl. *Critical Theory and Science Fiction*. Hanover: Wesleyan UP, 2000. Print
4. Levitas, Ruth. *The Concept of Utopia*. New York: Syracuse UP, 1990. P 3-10 Print.

5. [R. M. Corfield](#) "Lives of the planets: a natural history of the solar system" New York: Basic Books, ©2007. 268 p.
6. Sargent, Lyman Tower. "The Three Faces of Utopianism Revisited." *Utopian Studies*. 5.1 (1994): 1-37. *JSTOR*. Web. 19 May 2013.
7. Utopiya janrının antiutopiya ilə əvəz olunmasının əsas səbəbləri // ADU, Elmi xəbərlər №2, Bakı, 2006, səh. 103-106.

Açar sözlər : Utopiya, distopiya, fantastika, soyuq müharibə, kaos

Резюме

Писатели и философы, использующие жанры утопии и антиутопии в своих художественных произведениях, привлекают внимание читателей к серьезным проблемам, описывая условия и ошибочные социально-политические правила, необходимые для построения систем и обществ мира, в котором они живут или мечтают. Жанр утопии направлен на устранение элементов, которые будут развиваться в любом обществе в его противоположности, таких как постоянные социальные конфликты, случайности, трагедии. Выполнение этого желания, ведущее общество в более противоречивую или более темную бездну, стало наиболее обсуждаемым вопросом в академических исследованиях этого жанра.

Summary

Writers and philosophers who use the genres of utopia and dystopia in their works of fiction draw readers' attention to serious problems by describing the conditions and wrong socio-political rules necessary for building systems and societies of the world in which they live or dream. The genre of utopia is aimed at eliminating elements that will develop in any society in its opposite, such as constant social conflicts, accidents, tragedies. Fulfilling this desire, leading society into a more controversial or darker abyss, has become the most debated issue in academic studies of this genre.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova